By e-mail/Speed Post

ELECTION COMMISSION OF INDIA

NIRVACHAN SADAN, ASHOKA ROAD, NEW DELHI -110001

No.23/2022-ERS (Vol.II) Dated: 7th November, 2022

To,

The Chief Electoral Officers of all States & UTs
(Except Gujarat, Himachal Pradesh and UT of Jammu & Kashmir)

Subject:- Special Summary Revision of Photo Electoral Rolls w.r.t. 01.01.2023 as the qualifying date - regarding.

Sir/Madam,

The Commission, vide its instruction of even number 25th July, 2022 ordered Annual Summary Revision with reference to 01.01.2023 as the qualifying date in all States/UTs except Gujarat, Himachal Pradesh and UT of Jammu and Kashmir. As per the schedule, after completing various pre-revision activities, SSR will formally start with the publication of draft electoral roll on 9th November, 2022 (for Goa 1st Nov, 2022). From the date of draft publication, the period of filing claims & objection will start. Disposal of claims & objections received, will also take place simultaneously. The Commission, keeping in view the general election in the coming year and greater significance of achieving the target of heathy and pure electoral rolls as the outcome of the ongoing revision, has decided to bring the following transparency measures and deliverables of the SSR, 2023 once again to your notice and directed that all the CEOs/DEOs/EROs/AEROs/BLOs and other electoral officials should take all out efforts to chalk out plan and achieve the objective of pure, inclusive and healthy electoral roll to the extent humanly possible:-

1. Transparency Measures:

1.1 Meeting with Political Parties and sharing of electoral rolls: -

(i) All DEOs and CEO shall separately call meetings of political parties and explain the schedule and seek cooperation expected of them. The draft publication should be done on the approved date with wide publicity. The copies of draft rolls should be handed over to recognized political parties with appropriately organized public meetings and with involvement of press and media. In any case, proper acknowledgement receipts from the representatives of political parties must be obtained and kept in record.

(ii) The CEO should write to all recognized national and state level political parties informing them the important points of the law and procedures of the revision and seek their cooperation.

(iii) List of claims and objections should also be made available by ERO to all political parties on weekly basis and formal receipt would be obtained and maintained.

(iv) Two copies of complete set of draft Electoral Rolls and Final Electoral Rolls immediately after its publication shall be supplied free of cost to recognized political parties in accordance with the provisions of rule 11(c) and 22 (c) of Registration of Electors Rules, 1960. (Please refer to para 25.3 of Chapter 25 of Manual on Electoral Rolls, 2016 for detailed guidelines in the matter)

(v) CEO will request to the recognized political parties to identify and appoint Booth Level Agent (BLA) for each polling station who would be associated with BLO during revision period. The BLOs will go through the draft electoral roll with BLAs of recognized political parties of State concerned and identify the corrections, etc. It is pertinent to mention that BLAs once appointed from a recognized political party will continue as BLA, unless their appointment is rescinded /revoked by the political party concerned.

(vi) With a view to ensure more involvement of political parties, the Commission has allowed BLAs to file applications in bulk, subject to the condition that a BLA shall not submit more than 10 Forms to BLO at one time/in one day. If a BLA files more than 30 Applications/Forms during entire period of filing claims and objections, then the cross verification must be done by ERO/AERO themselves. Further, the BLA will also submit a list of application forms with a declaration that he has personally verified the particulars of the application forms and is satisfied that they are correct.

1.2 Putting all applications received on CEO's website:- In order to facilitate the stakeholders and bringing more transparency in the process of electoral registration, the practice of computerization and posting of all application forms received in Forms 6, 6A, 7, 8 on the website of the CEO on a day-to-day basis, shall be followed, in addition to putting draft electoral roll, final electoral roll, list of claims and objections on CEOs' website and sharing of the same with recognized political parties. The CEO shall extract a report on status of disposal of claims and objections received during the revision from ERO-Net and put the same on his website on weekly basis, for information of general public/citizens.

1.3 Display of list of claims and objections-

(i) As per rule 16 of the Registration of Electors Rules, 1960, ERO shall prepare lists of claims and objections with reference to 01.01.2023 as the qualifying date in form 9,10,11 and 11A and 11B and exhibit on the notice board in his office. Besides, list of all claims and objections received should be put up on the website of CEO so that citizens are able to see the list and lodge objections with the concerned ERO. Besides giving adequate publicity, this should also be formally informed to the political parties.

(ii) List of claims and objections should be made available by ERO to all political parties on weekly basis. For this purpose, the ERO should call a meeting of all political parties on regular interval and personally handover list of claims and objections to them and obtain acknowledgment. It is to be added that the list should be incremental instead of cumulative.

(iii) Decisions on Claims and Objections - Decision on claims and objections should be taken only after all of the following conditions are complied with –

(1) At least seven clear days' period has passed after list of claims and objections has been published on all of the following –
   - (a.) Website of CEO, as clickable lists for each polling station
   - (b.) Notice board of ERO (In Forms 9, 10, 11, 11A and 11B of RERs 1960)
   - (c.) Notice board of polling station (In Forms 9, 10, 11, 11A and 11B of RERs 1960)
   - (d.) A personal notice has been served on the person whose name is proposed to be deleted in cases other than death cases.

(2) At least period of seven clear days has passed after furnishing the list of claims and objections to political parties.

1.4 Safeguards against wrongful deletions: -

i. In case of registered death, deletion shall be made only after proper verification/production of death certificate etc.

ii. To avoid wrongful deletions, deletions on the ground of death and shifting will be made only when Form- 7 is received.

iii. While making field verification, BLOs shall give specific remarks in report on the status of shifting/death as the case may be.

iv. For deletion on the ground on shifting, either Form- 7 or Form- 8 from the concerned elector will be taken. Before addition at new place, ERO will confirm

that the elector was actually enrolled at the previous address and he bears the same name as given in Form- 8.

v. BLO report will be necessary for deletion.

vi. *In all cases of proposed deletions through Form-7, notice except death cases must be issued & served to the elector concerned. In cases where the elector is not found living at the address in the ER, due service of notice must be done by affixation on the wall in the presence of at least two witnesses whose signatures should be obtained on a copy of notice and kept in record by ERO so as to ensure that provisions of rule 21A of the Registration of Electors Rules, 1960 for giving reasonable opportunity of hearing to the person concerned are duly complied with. Only in the case of death, a death certificate or statement of relatives, friends or neighbours can be accepted in lieu of the proof of due service of notice.*

vii. All deletions except those done on the ground of death should be verified by an officer not below the rank of Tehsildar/Deputy Tehsildar before final order is passed on Form 7 and 10% of total deletion (randomly picked by system) should be verified by field visits.

viii. All cases of deletions must be cross verified personally by ERO if they fall in any of the following category: -

a) Deletions in polling stations where the number of deletions exceed 2% of the total electors in the voters' list of the polling stations.

b) Deletions where the same person is the objector in more than 5 cases.

ix. Cases of deletions other than those made on the ground of death should be cross verified by Supervisors, AEROs and EROs before passing the orders.

2. Purification Measures:

2.1 Removal of discrepancies of DSEs, PSEs and in EPICs:- Commission has directed to take all out efforts to ensure 100% rationalization of DSEs/PSEs from electoral roll and discrepancies in EPICs during the current round of pre-revision activities.

2.1.1 Demographically Similar Entries (DSEs) are of following types: -

(i.) Elector repeated within part (with same demographic detail).

(ii.) Elector repeated within AC (across parts with same demographic detail).

(iii.) Elector repeated across ACs in a state (across parts with same demographic detail).

For rationalization of Demographically Similar Entries (DSEs) from electoral rolls, the SOP issued by the Commission vide its letter dated 22nd August 2022, which include downloading of DSE records from ERONet by the ERO, assigning checklist to the BLO to process on GARUDA App, submission of field verification report by the BLO and decision by the EROs for the elector in their jurisdiction, shall be followed.

2.1.2 Deletion of names of dead voters from the Electoral Rolls: As per the provisions contained in Section 22 of the Representation of the People Act, 1950, the ERO will take all efforts to delete names of dead persons from electoral roll subject to his satisfaction. In this regard, SOP issued vide Commission's instruction dated 23/2021-ERS dated 2nd August, 2021 shall be followed.

2.1.3 Photo Similar Entries (PSEs): Same or Similar Photographs of Electors are matched for identification of Probable duplicates in Electoral Roll.

These PSEs are generated for

(i) Within Part

(ii) Across Part within AC

(iii) Across AC within state

For Removal of PSEs from electoral roll, SOP issued vide the Commission's letter No. dated 22nd August, 2022, which include downloading of DSE records from ERONet by the ERO, assigning checklist to the BLO to process on GARUDA App, submission of field verification report by the BLO and decision by the EROs for the elector in their jurisdiction, shall be followed.

2.1.4 There are following **types of discrepancies in EPICs**: –

(i) Repeat EPICs: -

(a.) Multiple EPIC Nos. issued to the same elector; and

(b.) Multiple electors with same EPIC number.

(ii) EPICs containing more than 10-digit alpha-numeric number.

(iii) Two or more states having same serial of alpha-numeric system for EPIC distributed in the Assembly constituencies of the state concerned.

(iv) Electors who have not been issued EPICs.

Removal of repeat EPICs, the process prescribed by the Commission vide its letter dated 16th October 2020 shall be followed.

2.2 Improvement of image quality of electors in electoral roll:

The software-based reports shall be generated for the 'black and white images', 'not to specification images', 'non-human images' and 'no image' entries. For replacement of such images, field verification through BLOs should be done and necessary applications i.e. Form-8 along with photograph as per specification shall invariably be collected from the electors so that proper track record of such replacement be kept.

2.3 Collection of Aadhaar from the electors:

With the amendment in Section 23 of the Registration of the People Act, 1950, EROs are now statutorily authorized to obtain electors' Aadhaar details (on voluntarily basis). The purpose of collection of Aadhaar from existing electors is to establish the identity of electors and authentication of entries in electoral roll and to identify registration of name of the same person in more than one place. Therefore, efforts are to be taken for the collection of Aadhaar details from the existing electors in Form-6B till 31st March, 2023 and from the new electors.

However, it should also be taken care of that the furnishing of Aadhaar detail is purely voluntary and therefore no existing entry in the electoral roll would be deleted and no new application would be rejected on the ground of non-submission of Aadhaar. In this regard, SoP issued vide Commission's letter 4th July, 2022 shall be followed.

2.4 Collection of Unique mobile number of electors:

Commission vide its instruction No. 23/ERS/2013(vol iv) dated 23rd Sept. 2013 had directed for the collection of mobile numbers of electors for making better and prompt communication with our electors. Having unique mobile number of electors linked with ER would also provide facility of downloading e-EPIC. As present, the coverage of mobile number with ER is only around 10%. Therefore, all possible efforts are to be taken for the collection of unique mobile number of electors for this purpose. However, for electors, furnishing mobile number for linkage with ER would remain optional.

3. Measures to improve health of electoral roll:

3.1 Identification of the Gaps and finalizing the strategy and timeline:

The health of electoral roll is monitored by analyzing the statistical data compiled in format 1- 8 to bridge the gap mainly in respect of E/P ratio, gender ratio, age-cohort imbalances, abnormal increase or decrease in number of electors in area, <100% PER/EPIC in ACs/PSs. For this, CEO/DEOs/EROs shall do statistical analysis of data of Format 1-8 in respect of the last finally published electoral rolls with reference to 01.01.2022, focusing the following parameters:

1. **National Average** E/P ratio: -
    i. E/P ratio (against the total population)
    ii. E/P ratio (against the eligible population): -
2. **National Average Gender ratio: -**
    (i) Gender ratio (against the total population): -

(ii) Gender ratio (against the eligible population): -

3. **Age-Cohort**

   i. 18-19 (average increase against the total population)
   (average increase in the registration of electors)

   ii. 19-20 (average increase against the total population)
   (average increase in the registration of electors)

The average of above indicators /parameters can be used by states for comparative analysis with their state data, so as to identify gaps if any, and plan focused strategies to bridge the gaps so identified, in a time bound manner under the current revision of electoral roll. Since Census data of 2011 including population age details is already available, population projection to 2023 should be done on the base of 2011.

Action plan of the State with identified gaps, strategy and time line for bridging critical gaps to complete it within time frame prescribed by the Commission shall be prepared and forwarded by the respective CEO to the Commission.

3.2 Preparation of Format 1 to 8 to analyze the health of electoral rolls:

Format 1-8 for statistical analysis of the health of the electoral rolls must be prepared before the draft publication and also at the end of the summary revision before final publication. These formats should be prepared part wise by the EROs. The DEO must examine the part wise format 1 to 8 to understand the implication of the health of electoral rolls. The DEO shall compile Format 1 to 8 and send it to CEO who in turn makes the analysis AC wise. The CEO shall forward these formats in respect of final electoral roll with reference to 01.01.2023 as the qualifying date to the concerned Zonal Pr. Secy/Secy of the Election Commission alongwith his/her comments and description about the targets achieved during the course of Summary Revision. The CEO should simultaneously start remedial action, if any required. The Zonal Pr. Secy/Secy. of the Commission will examine the formats sent by the CEOs and submit to the Commission for information or for any corrective action, if required.

3.3 Flagging of Persons with Disabilities (PwDs) in Electoral Database:

As Form-6 for enrolment in electoral roll has an optional field for giving information about disabilities, the Commission has directed that all the cases of PwD electors who have given such information in Form 6 should be flagged in the electoral database along with category of disability so that they can be provided necessary facilities at the polling station at the time of poll. In this regard, a provision for mentioning the percentage of disability has also been made in the revised form-6. It is made amply clear that such information of disability should not be reflected in electoral

roll in any way. Chief Electoral Officer concerned should rope in the concerned department in the State dealing with persons with disabilities to get their assistance in mapping Persons with Disabilities. Chief Electoral Officer, if he feels it necessary, can utilize services of BLOs during H2H visits for collection of such data of PwDs from electors, who are willing to disclose their disabilities. Weekly progress report in this regard may be sent to Secretary/Principal Secretary in charge of the State to review the weekly progress.

3.4 Focus on special/underserved groups & SVEEP: - Based on the statistical analysis, special focus shall be given on the marginalized sections of society having less rate of enrollment in electoral roll. Focused strategies should be drawn up to increase enrollment of female, Transgenders, Tribes (specially the Particularly Vulnerable Trible Groups) etc. Adequate publicity and awareness drive shall be ensured by DEOs and CEO. All the DEOs and CEO shall get the revision schedule properly disseminated to media, political parties and social organizations/RWAs and reach out to electors/eligible population extensively. For making the purpose effective, series of SVEEP events, multiple and periodic meetings with political parties at Taluk, district and state levels and regular press meets may be organized.

Yours faithfully,

(NARENDRA N. BUTOLIA)
SENIOR PRINCIPAL SECRETARY

मुख्य निवडणूक अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य यांचे कार्यालय

क्रमांक :- ईएलआर-२०२२/प्र. क्र. ५७२/२२/३३
सामान्य प्रशासन विभाग,
मादाम कामा रोड, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२.
दिनांक :- १४ नोव्हेंबर, २०२२.

प्रति,

जिल्हाधिकारी व जिल्हा निवडणूक अधिकारी (सर्व),

विषय :- ०१.०१.२०२३ या अर्हता दिनांकावर आधारीत, छायाचित्रासह मतदार यादीच्या विशेष संक्षिप्त पुनरीक्षण कार्यक्रमाबाबत.

संदर्भ :- भारत निवडणूक आयोगाचे पत्र क्र. 23/2022-ERS(Vol.II), दि.०७ नोव्हेंबर, २०२२.

महोदय / महोदया,

उपरोक्त विषयाबाबत संदर्भांकीत पत्राची प्रत सोबत जोडली आहे.

२. भारत निवडणूक आयोगाने दि.२५ जुलै, २०२२ रोजीच्या पत्रान्वये ०१.०१.२०२३ या अर्हता दिनांकावर आधारीत, छायाचित्रासह मतदार यादीचा वार्षिक विशेष संक्षिप्त पुनरीक्षण कार्यक्रम घोषति केला आहे. त्यानुसार पुर्वपुनरीक्षण कार्यक्रमातील उपक्रम पुर्ण करुन प्रारुप मतदार यादी प्रसिद्ध केल्यानंतर पुनरीक्षण कार्यक्रम दि.०९.११.२०२२ पासून सुरु होणार आहे. प्रारुप मतदार यादी प्रसिद्धीच्या दिनांकापासून दावे व हरकती स्विकारण्याचा कालावधी सुरु होणार असून सदर दावे व हरकती निकाली काढण्याचा कालावधी देखील त्याच दिनांकापासून सुरु राहणार आहे. आयोगाने आगामी सर्वसाधारण निवडणूकांच्या दृष्टीकोनातून अचूक व शुद्ध मतदार यादी तयार करणेसाठी पारदर्शक उपायोजना अवलंबिणेबाबत पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शक सुचना दिलेल्या आहेत:-

१. पारदर्शक उपाययोजना :

१.१ राजकीय पक्षांबरोबर बैठक आणि त्यांना मतदार याद्यांचे वाटप:-

(i) सर्व जिल्हा निवडणूक अधिकारी यांनी प्रारुप यादी प्रसिद्ध करण्यापूर्वी जिल्ह्यातील राजकीय पक्षांबरोबर बैठका घ्याव्यात आणि त्यांना पुनरिक्षण कार्यक्रमाचे वेळापत्रक कळवावे आणि त्यांच्याकडून अपेक्षित सहकार्य घ्यावे. प्रारूप यादीची प्रसिद्धी नियोजित दिवशी व पुरेशा प्रसिध्दीसह करावी. मतदार याद्यांच्या प्रती मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांना प्रसार माध्यमांच्या उपस्थितीत देण्यात याव्यात. मतदार याद्यांच्या प्रती दिल्याबाबत राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींकडून योग्य पोचपावती प्राप्त करुन घेण्यात यावी.

(ii) निवडणूक निर्णय अधिका-यांनी दावे व हरकतींची यादी देखील सर्व राजकीय पक्षांना साप्ताहिक आधारावर उपलब्ध करुन दिली पाहिजे.

(iii) मतदार नोंदणी नियम, १९६० मधील नियम ११ (क) आणि २२ (क) नुसार प्रारूप मतदार यादी आणि अंतिम मतदार याद्यांच्या संपूर्ण संचाच्या प्रत्येकी दोन प्रती जिल्ह्यातील मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांना विनामूल्य पुरविल्या जाव्यात. (कृपया या संदर्भात तपशीलवार मार्गदर्शक सूचनांसाठी मतदार नोंदणी नियम पुस्तिकेमधील प्रकरण २५ परिच्छेद २५.३ चा संदर्भ घ्यावा.)

(iv) राजकीय पक्षांनी मतदान केंद्रस्तरीय प्रतिनिधी (Booth Level Agent =BLA) नेमावेत यासाठी त्यांना विनंती करण्यात यावी. जेणेकरुन मतदार यादी अद्ययावत करणे सुलभ होऊ शकेल. मतदान केंद्रस्तरीय अधिकारी हे

मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षाने नियुक्त केलेल्या BLA यांचेशी समन्वय करून प्रारुप मतदार यादीतील तृटी इ. तपासतील. एखाद्या राजकीय पक्षाने BLA नेमल्यानंतर त्याची नियुक्ती पक्षाकडून रद्द होईपर्यंत त्याची BLA म्हणून नियुक्ती कायम राहील.

(v) राजकीय पक्षांचा अधिकाधिक सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने, आयोगाने मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांच्या BLA ना अर्ज दाखल करण्याची परवानगी दिली आहे. परंतु BLA एका वेळी/ एका दिवसात १० हून अधिक नमुना अर्ज BLO यांचेकडे सादर करू शकणार नाहीत. एखाद्या BLA ने पूर्ण कार्यक्रमाचे दरम्यान ३० हून अधिक नमुने जमा केल्यास ERO/AERO यांनी स्वत: त्यांची पडताळणी करावी. तसेच BLA हा अर्जांच्या यादीसोबत त्याने सदर अर्जाच्या तपशिलाची वैयक्तिकरित्या पडताळणी केली आहे व ते बरोबर असल्याबद्दल त्याचे योग्य समाधान झाले आहे, असे प्रमाणपत्र देईल.

१.२ दावे व हरकती जाहिर करणे -

(i) मतदार नोंदणी नियम, १९६० नियम १६ नुसार प्रत्येक मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी ०१ जानेवारी, २०२३ या अर्हता दिनांकावर आधारीत प्राप्त होणाऱ्या दावे व हरकतींची यादी नमुना ९, १०, ११, ११अ आणि ११ब मध्ये तयार करावी आणि अशा याद्यांची एक प्रत त्याच्या कार्यालयात सूचना फलकावर लावावी. जेणेकरुन सर्व नागरिक संबंधित मतदार नोंदणी अधिकारी यांचेकडे हरकती नोंदवू शकतील. दावे व हरकतींची माहिती पाहू शकतील व सोबतच याबाबत पुरेशी प्रसिद्धी करण्यास राजकीय पक्षांनाही लेखी माहिती कळविण्यात यावी.

(ii) मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी दावे व हरकतींची यादी सर्व राजकीय पक्षांना दर आठवड्याला उपलब्ध करुन द्यावी. याकरीता ERO यांनी नियमित अंतराने राजकीय पक्षांची बैठक बोलावून त्यांना सर्व दावे आणि हरकतीची यादी देऊन त्याची पोचपावती घ्यावी. सदर यादी ही वाढीव स्वरूपाची असावी, एकत्रीत स्वरूपाची नसावी.

(iii) **दावे आणि हरकतींवर निर्णय घेणे :-** खालील बाबींचे पुर्तता झाल्यानंतरच दावे व हरकतीं निकाली काढण्यात याव्यात.

(1) दावे व हरकतींची यादी खालील ठिकाणी प्रसिद्ध झाल्यानंतर, किमान सात दिवसांचा कालावधी संपल्यानंतर,

(अ) मुख्य निवडणूक अधिकारी यांचे संकेतस्थळावर प्रत्येक मतदान केंद्र निहाय एका क्लिकने उघडेल अशी यादी

(ब) ERO चे सूचना फलक (मतदार नोंदणी नियम, १९६० नुसार फॉर्म ९, १०, ११, ११अ आणि ११ ब)

(क) मतदान केंद्राचे सूचना फलक (मतदार नोंदणी नियम, १९६० नुसार फॉर्म ९, १०, ११, ११अ आणि ११ब)

(ड) मयत मतदार वगळून इतर ज्या मतदारांचे नाव वगळण्यासाठी प्रस्तावित आहे त्या मतदाराना वैयक्तीक नोटीस दिल्यानंतर

(2) राजकीय पक्षांना दावे आणि हरकतींची यादी उपलब्ध करून दिल्यानंतर, किमान सात दिवसांच्या कालावधी नंतर दावे आणि हरकती निकाली काढण्यात यावेत.

१.३ चुकीची वगळणी होऊ नये यासाठी घ्यावयाची दक्षता:-

i. मृत्यूनोंदवहीत नोंद केलेल्या मृत मतदाराच्या वगळणी प्रकरणी योग्य पडताळणी / मृत्यु दाखला इ. प्राप्त झाल्यानंतरच नाव वगळणी करण्यात यावी.

ii. चुकीची वगळणी टाळण्यासाठी, मयत किंवा स्थलांतरीत मतदारांची वगळणी नमुना क्र.७ प्राप्त झाल्यानंतरच करण्यात यावी.

iii. मतदान केंद्रस्तरीय अधिकारी (BLO) यांनी प्रत्यक्ष पडताळणी करताना, त्यांच्या अहवालात मयत किंवा स्थलांतरीत मतदारांबाबत प्रकरणपरत्वे योग्य तो शेरा नोंदवावा.

iv. स्थलांतरीत मतदरांच्या वगळणी प्रकरणी, संबंधित मतदाराकडून नमुना अर्ज-७ किंवा नमुना अर्ज-८ घेण्यात यावा. मतदाराचे नाव नवीन ठिकाणी समाविष्ट होण्यापूर्वी संबंधित मतदार प्रत्यक्षात पुर्वीच्या पत्त्यावर नोंदणीकृत होता आणि त्याने नमुना-८ मध्ये नमूद केलेले नाव सारखेच आहे याबाबत मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी खातरजमा करावी.

v. वगळणीसाठी मतदान केंद्रस्तरीय अधिकारी (BLO) यांचा अहवाल आवश्यक असेल.

vi. नमुना-७ द्वारे प्रस्तावित केलेल्या वगळणीप्रकरणी मयत मतदारांच्या वगळणीच्या प्रकरणा व्यतिरिक्त अन्य प्रकरणांमध्ये संबंधित मतदारांना विधिवत नोटीस देणे आवश्यक आहे. मतदार यादीतील पत्त्यावर मतदार राहत नसल्याचे आढळल्यास सदर नोटीस त्या घराच्या भिंतीवर किमान दोन साक्षीदारांच्या उपस्थितीत चिकटविण्यात यावी व नोटीशीच्या दुसऱ्या प्रतीवर त्या साक्षीदारांच्या स्वाक्षऱ्या घेऊन ती प्रत मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी त्यांच्या अभिलेखात जतन करावी. जेणेकरुन मतदार नोंदणी अधिनियमाच्या नियम, १९६० मधील नियम २१ अ च्या अनुषंगाने संबंधित मतदाराला सुनावणीची वाजवी संधी देण्याबाबतच्या तरतुदींचे पालन केले जाईल. केवळ मतदाराच्या मृत्यू प्रकरणात मृत्यू प्रमाणपत्र किंवा संबंधित मतदारचे नातेवाईक, मित्र किंवा शेजारी यांचा जबाब नोटीशीच्या अनुषंगाने ग्राह्य मानला जाईल.

vii. नमुना-७ वर अंतिम आदेश देण्यापूर्वी तहसीलदार / नायब तहसीलदार पदापेक्षा कनिष्ठ नसलेल्या अधिकाऱ्याने मृत्यूच्या कारणाशिवाय इतर सर्व वगळणीबाबत तपासणी करावी आणि एकूण वगळणीच्या १०% (प्रणालीद्वारे निवडलेले) प्रकरणी प्रत्यक्ष भेटीद्वारे प्रमाणित करावे.

viii. पुढीलपैकी कोणत्याही प्रकारच्या वगळणीच्या सर्व प्रकरणांची उलट पडताळणी मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी स्वत: करावी:-

- **अ)** ज्या मतदान केंद्रावरील मतदार यादीतील एकूण मतदारांच्या २% पेक्षा जास्त वगळणी असेल त्या मतदान केंद्रावरील वगळणी.
- **ब)** जेथे ५ पेक्षा जास्त प्रकरणांमध्ये एकच व्यक्ती दावेदार आहे तेथील वगळणी.

ix. मयत मतदारांच्या वगळणी प्रकरणांव्यतिरिक्त इतर प्रकरणी आदेश देण्यापूर्वी पर्यवेक्षक, सहायक मतदार नोंदणी अधिकारी आणि मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी उलट पडताळणी करणे आवश्यक आहे.

२. शुद्धीकरण उपाययोजना :

२.१ DSE's/PSEs आणी EPICs मधील तृटी दुर करणे :- पुर्व पुनरिक्षण उपक्रमात मतदार यादीतील DSE's/PSEs आणि EPICs मधील तृटी १०० % दुर करणेबाबत भारत निवडणूक आयोगाचे निर्देश आहेत.

२.१.१ **दुबार/समान नोंदी** (DSEs) खालील प्रकारच्या आहेत:-

(i) एकाच यादी भागातील दुबार मतदार

(ii) एकाच विधानसभा मतदारसंघातील दुबार मतदार

(iii) राज्यातील वेगवेगळ्या विधानसभा मतदारसंघातील दुबार मतदार

भारत निवडणूक आयोगाच्या प्रणालीव्दारेदर्शविण्यात आलेल्या दुबार/समान नोंदीची तपासणी/पडताळणी करून वगळणी करण्याबाबत भारत निवडणुक आयोगाने दि. २२ ऑगस्ट, २०२२ च्या पत्रान्वये सविस्तर सुचना दिलेल्या आहेत. त्यानुसार कार्यवाही करण्यात यावी.

२.१.२ **मतदार यादीतून मयत मतदारांची नाव वगळणी** :- लोकप्रतिनिधीत्व अधिनियम, १९५० च्या नियम २२ मधील तरतूदीनुसार मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी खातरजमा केल्यानंतर मतदार यादीतून मयत मतदारांची नाव वगळणी करता येईल. या अनुषंगाने आयोगाने दि. २ ऑगस्ट, २०२१ च्या पत्रान्वये दिलेले निर्देशाचे पालन करावे.

२.१.३ **साधर्म्य असलेले/ तेच छायाचित्र** (PSEs) :- तेच किंवा साधर्म्य असलेले मतदारांची छायाचित्रे मतदार यादीतील संभाव्य दुबार मतदार ओळखण्यासाठीजुळवन पाहण्यात येतात.

अशाप्रकारचे PSEs खालील क्षेत्रासाठी तयार होतात.

I. एकाच यादी भागातील

II. एकाच विधानसभा मतदारसंघातील वेगवेगळ्या यादी भागातील

III. राज्यातील वेगवेगळ्या विधानसभा मतदारसंघातील

साधर्म्य असलेले/ तेच छायाचित्र (PSEs) वगळणी करण्याबाबत भारत निवडणुक आयोगाने दि.२२ ऑगस्ट, २०२२ च्या पत्रान्वये दिलेल्या सविस्तर सुचना व कार्यपध्दती यांचा अवलंब करावा.

२.१.४ मतदार फोटो ओळखपत्रांमधील खालील प्रकाराच्या त्रुटी आहेत.

i. दुबार मतदार फोटो ओळखपत्राचे खालीलप्रमाणे दोन प्रकार आहेत.

अ) एकाच मतदाराला एकापेक्षा अधिक मतदार फोटो ओळखपत्रे वितरीत केलेली असणे.

आ) एकच मतदार फोटो ओळखपत्र क्रमांक एकापेक्षा अधिक मतदारांना दिलेला असणे.

ii. दहा पेक्षा अधिक अक्षरांकानुसार असलेली मतदार फोटो ओळखपत्रे

iii. दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक राज्यांमध्ये त्यांच्या संबंधित विधानसभा मतदारसंघासाठी मतदार फोटो ओळखपत्राची एकच अक्षरांक मालिका असणे

iv. मतदार फोटो ओळखपत्र वितरीत न झालेले मतदार

भारत निवडणूक आयोगाने त्यांच्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०२० रोजीच्या पत्रांन्वये निर्धारीत केलेले कार्यपद्धतीचा अवलंब करुन दुबार मतदार फोटो ओळखपत्राबाबत उचित कार्यवाही करावी.

२.२ **मतदार यादीतील छायाचित्राची गुणवत्ता वाढविणेबाबत** : "कृष्ण आणि धवल छायाचित्र", "मानकानुसार नसलले छायाचित्र", "अ-मानवी छायाचित्र" आणि "छायाचित्र नसलेल्या नोंदी" त्यांची सॉफ्टवेअर बेस यादी तयार करावी. अशी छयाचित्रे ही मतदान केंद्रस्तरीय अधिकारी यांच्याद्वारे प्रत्यक्ष पडताळणी करुन, आवश्यक नमुना अर्ज क्र.८ व त्यासोबत मानंकानुसार छायाचित्र मतदारांकडून प्राप्त करुन बदलण्यात यावीत व त्याची आवश्यक ती नोंद ठेवावी.

२.३ **मतदारांकडून आधार तपशिल गोळा करणे** :

लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५० च्या कलम २३ मधील दुरुस्ती नुसार मतदाराचा आधार क्रमांक ऐच्छीकपणे उपलबध करुन घेणेकरीता मतदार नोंदणी अधिकारी यांना संविधानिकपणे प्राधिकृत करण्यात आले आहे. त्यानुसार अस्तित्वात असलेल्या मतदारांकडून ऐच्छिकपणे त्यांचा मतदार तपशील नमुना ६ब द्वारे मिळविणेसाठी दि. ३१ मार्च, २०२३ पर्यंत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मतदाराने आधार तपशिल देणे संपूर्णपणे ऐच्छिक असल्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या मतदारांची नावे आधार तपशिलाअभावी वगळण्यात येऊ नयेत. तसेच आधार तपशिल सादर न करणाऱ्या नविन मतदारांचे अर्ज फेटाळण्यात येऊ नयेत याबाबत दक्षता घेण्यात यावी. या अनुषंगाने आयोगाने दि. ४ जुलै, २०२२ अन्वये निर्धारीत केलेल्या विहित कार्यपद्धतीचा अवलंब करावा.

२.४ **मतदारांकडून एकल (Unique) मोबाईल क्रमांक गोळा करणे** : भारत निवडणूक आयोगाने दि. २३ सप्टेंबर, २०१३ अन्वये मतदारांकडून मोबाईल क्रमांक गोळा करणेबाबत मार्गदर्शक सुचना दिलेल्या आहेत. मतदार यादीमध्ये

मतदारांच्या मोबाईल क्रमांकाची नोंद असल्यास ई-इपिक डाऊनलोड करणेसाठी मतदारांना उपयोगी ठरते. सध्या मतदार यादीमध्ये मोबाईल क्रमांक नोंदीची टक्केवारी १०% आहे. त्यामुळे मतदारांचे मोबाईल क्रमांक गोळा करणेकरीता शक्य ते सर्व प्रयत्न करण्यात यावेत.

३. मतदार यादीची गुणवत्ता वाढविणे :

३.१ तफावती दूर करण्यासाठी योजना व वेळापत्रक :-

जिल्हाधिकारी व जिल्हा निवडणुक अधिकारी/ मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी,०१ जानेवारी, २०२२ या अर्हता दिनांकावर आधारीत प्रसिध्द करण्यात आलेल्या अंतिम मतदार यादीच्या नमुना १-८ मधील माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून, मतदार/लोकसंख्या गुणोत्तर प्रमाण, लिंग गुणोत्तर प्रमाण, वयोगटानूसार अनुमानित लोकसंख्या, मतदार संख्येत असामान्य वाढ, इत्यादी बाबीमध्ये आढळून येणाऱ्या तफावती दूर करण्यासाठी कालबध्द योजना आखून त्या दूर कराव्यात. त्यासाठी योग्य प्रकारे विश्लेषण व्हावे यासाठी मागील वर्षाची माहिती विचारात घेण्यात यावा. सदर विश्लेषण हे मतदान केंद्रस्तरापर्यंत केल्यास तफावतीत स्पष्टता येईल. सन २०२३ साठी अनुमानित लोकसंख्या करिता सन २०११ चा डाटा पायाभूत धरण्यात यावा.

३.२ मतदार यादीच्या स्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी नमूना १ ते ८ तयार करणे.

प्रारुप मतदार यादी प्रसिद्ध करण्यापूर्वी आणि संक्षिप्त पुनरिक्षण कार्यक्रमाच्या शेवटी मतदार यादीची अंतिम प्रसिद्धी करण्यापूर्वी मतदार यादीच्या स्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी नमूना १ ते ८ तयार करावा. मतदार नोंदणी अधिकारी यांनी सदर नमुने यादी भागानुसार तयार करावे. जिल्हा व जिल्हा निवडणूक अधिकारी यांनी यादी भागनिहाय तयार केलेल्या नमूना १ ते ८ तपासावे. जिल्हा व जिल्हा निवडणूक अधिकारी हे त्यांच्या अधिनस्त विधानसभा मतदारसंघाच्या मतदार यादीची नमूना १ ते ८ मध्ये संकलित करुन विधानसभा मतदारसंघनिहाय माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मुख्य निवडणूक अधिकारी यांना सादर करावे.

३.३ दिव्यांग व्यक्तींची नांवे चिन्हांकित (FLAGGED) करणेबाबत :

नमुना ६ भरुन घेतांना दिव्यांग मतदारांचा तपशील भरण्याचा विकल्प उपलब्ध करुन देण्यात आला आहे. त्यानुसार ज्यांनी दिव्यांग मतदार म्हणून माहिती दिली आहे त्यांची नांवे मतदार डेटा बेसमध्ये चिन्हांकित करण्यात यावी. मात्र त्यांच्या दिव्यांगत्वाबाबतची माहिती मतदार यादीमध्ये उघड करण्यात येवू नये. निवडणूकीच्या कालावधीमध्ये दिव्यांगांना त्यांच्या दिव्यांगत्वानुसार त्यांना सोई व सुविधा उपलब्ध करुन देता याव्यात या उद्देशाने त्यांची नावे डेटा बेसमध्ये चिन्हांकित करण्यात यावी. तसेच, दिव्यांगांना सामावून घेण्यासाठी दिव्यांगांशी सर्व संबंधित शासकीय विभाग, यंत्रणा व संस्था यांना सहभागी करुन घेण्यात यावे. तसेच BLO ज्यावेळी घरोघरी जाणार आहेत, त्यावेळी त्यांनी दिव्यांग व्यक्तींची माहिती गोळा करावी. दिव्यांग व्यक्तींबाबतचा प्रगती अहवाल साप्ताहिक पध्दतीने आयोगाला सादर करावयाचा आहे.

३.४ विशेष / वंचित गट यावर भर देणे आणि SVEEP :-

महिला, तृतीयपंथी व्यक्ती, भटक्या जमाती ईत्यादी वंचित घटकांच्या मतदार नोंदणी बाबत विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत. जिल्हा निवडणूक अधिकारी यांनी SVEEP कार्यक्रमाच्या माध्यमातून संक्षिप्त पुनरीक्षण कार्यक्रमाची पुरेशी प्रसिद्धी करून जागरूकता मोहीम आखावी. प्रारुप यादी प्रसिध्दीपुर्वी सर्व माध्यमे , राजकीय पक्ष आणि सामाजिक संस्था/ स्थानिक कल्याण संघटना यांना संक्षिप्त पुनरीक्षण कार्यक्रमाबाबत सविस्तरपणे अवगत करावे. राजकीय पक्षांसोबत नियमित कालावधीमध्ये तालुका, जिल्हा व राज्य स्तरावर बैठका आणि नियमित पत्रकार परिषद आयोजित करण्यात याव्यात.

४. भारत निवडणूक आयोगाच्या उपरोक्त निर्देशांचे / मार्गदर्शक सुचनांचे अनुपालन करणेबाबत सर्व संबंधितांना कृपया आपले स्तरावरुन कळविण्यात यावे. तसेच केलेल्या उपाययोजनांबाबत आपले जिल्ह्याचा अनुपालन अहवाल इंग्रजीमध्ये या कार्यालयास सादर करण्यात यावा, ही विनंती.

आपला,

(शरद दळवी)
अवर सचिव व उप मुख्य निवडणूक अधिकारी
महाराष्ट्र राज्य

सहपत्र - वरीलप्रमाणे

प्रत,

उप जिल्हा निवडणूक अधिकारी (सर्व)